

ЕГО-ДЖЕРЕЛА ЯК ВАГОМИЙ СКЛАДНИК МУЗЕЙНОГО НАРАТИВУ (із серії «Експозиція як джерело вивчення історії»)

Музеолог Фрідріх Вайдахер класифікує музейні експозиції за трьома категоріями: спрямовані на музейний предмет, зорієнтовані на концепцію і комбіновані. Спрямоване на музейний предмет експозиційне поле зустрічається переважно в художніх музеях. Якщо домінує концепція, – а це переважно в природничих і технічних музеях, – то пасивну ознаку націленості на музейний предмет замінює динамічний принцип експонування [1]. Найбільш комплексною експозиційною формою є комбінована – коли музейні предмети застосовують для втілення концепції. Насамперед цю форму використовують в історичних музеях і музеях історії культури. Основним елементом тут є тема, вибудована в експозитарному просторі відповідно до музейних наративів, а підібрані під певний наративний контент музеалії служать невичерпним джерелом інформації та пізнання подієвого полотна. У Національному музеї історії України у Другій світовій війні вагомим складником музейного наративу є его-джерела.

Вивчення его-документалістики потрапило в поле зору дослідників уже доволі давно. У зарубіжній історичній науці цьому виду джерел приділено значну увагу. Серед учених, які займаються дослідженнями в галузі джерелознавства, зокрема вивченням проблематики его-документів, їхньою критикою, а також значення як джерел з історії, – історик Р. Деккер, дослідниці Дж. Волек, П. Фесс, М. Говелл та інші. [2]. Поняття «его-документ» було введено до наукового обігу в середині 1950-х рр. нідерландським істориком та письменником Ж. Прессером, який визначав його як «термін, що об'єднує автобіографії, мемуари, щоденники, особисті листи та інші тексти, в яких автор описує винятково свою діяльність та почуття». Пізніше, від 1980-х рр., група вчених на чолі з Р. Деккером під цим терміном розуміла «текст, у якому автор описує свої дії, думки та почуття». На сьогодні термін «его-документи» охоплює автобіографії, мемуари, щоденники особистого походження, а також дорожні (мандрівні) щоденники. Литовський дослідник А. Пачевічюс зараховує до цієї групи джерел також листи. Фахівці в цій галузі М. ван дер Вол, Г. Руттен вважають за необхідне комплексно аналізувати его-документи як джерела. Визнаючи важливим їх опрацювання не лише в історичному аспекті, а й у лінгвістичному, ці вчені відповідно поділяють его-документи на п'ять груп: записані тексти (стенограми інтерв'ю), тексти-спогади, уявні тексти (листи, щоденники), оглядові (коментарі) та винайдені тексти (літературний діалект) [3]. Існує також класифікація усіх его-джерел за трьома групами залежно від їх доступності для громадськості: его-документи особистого використання, до яких належать щоденники; его-документи обмеженої розповсюженості (листи, електронна пошта); его-документи, що загалом доступні для громадськості (блоги, особисті книжки). До третьої групи можна зарахувати також мемуари, які здебільшого пишуться для опублікування й тому відкриті широкому колу читачів [3].

Зрозуміло, що особові джерела суб'єктивні за своїм характером. Автори писали й пишуть свої спомини, виходячи з наявного рівня освіти, умов життя, закладених у них із дитинства стереотипів, умов існування в реаліях певного історичного періоду, інформаційного простору тощо. Его-джерела допомагають зрозуміти епоху, дух часу, про яких у них ідеться, оживити, «олюднити» певні події чи факти. Для науковців Музею

інтерес до еґо-джерел актуалізований можливістю репрезентувати моделі індивідуальної пам'яті про Другу світову війну. Оперування цим терміном музейники розглядають як певний маркер зсуву фокусу дослідження з фактологічного виміру проблеми (події) у площину сприймання самого факту в середовищі учасників та наступних поколінь (ставлення), крізь призму персональних переживань чи уявлень.

Таким чином еґо-документи мають індивідуальний характер, передають авторське сприймання подій, пам'ять автора про його емоції, переживання, а також містять інформацію щодо його намірів, ідеології, культури, політичних та релігійних переконань тощо. Останніми роками дослідники трактують суб'єктивність еґо-джерел більш нейтрально й навіть позитивно.

Як залучити джерела такого характеру до експозиційного простору? Як вписати еґо-джерела в «прочитання» подій і проблемних «вузлів», що виникають під час підготовки нових експозицій?

У постійному експозиційному полі до прочитання подієвого полотна зазвичай залучені такі види еґо-документів, як особисті листи й щоденники. У залах, що розповідають про початок німецько-радянської війни та оборону м. Київ, – листи, датовані 22 червня 1941 р. Вони не тільки містять інформацію про події першого дня війни, а й передають настрої людей, які перебувають на фронті, у ще донедавна мирних містах. «Сьогодні я пережила дуже тяжких декілька секунд – це коли бачила ворожі літаки, що пролітали над нами. Була тривога. Скинули бомби. На Солом'янці були жертви. О дванадцятій годині оголосили про війну з Німеччиною», – писала в перший день війни в листі до сина на фронт київська вчителька Ганна Трухан [4]. Кілька рядків... Але вони передають атмосферу міста, до якого прийшла війна, почуття його жителів.

У перших листах із фронту ще лунав відгомін мирного життя. Проте поступово турботи мирних днів відходять на другий план. 1941-й став роком важких випробувань – таким він постає і в листах із фронту. «24.06 отримав наказ пішим порядком прибути до району ст. Лепесівка і, долаючи 80 км на добу, я з полком прибув туди 28.06 вранці... Зайняли оборону, окопалися і того ж дня вступили до бою з німцями. Він спрямував 30 танків на мій полк і мотопіхотний полк, де йому завдали відчутного удару і вивели 20 танків з ладу. Німець відступив, а на ранок 29.06 я з полком був уже оточений, але з боями відійшов на Ямпіль з невеликими втратами...» [5]. Така картина перших днів боїв вимальовується в листі командира полку 99-ї стрілецької дивізії майора Давида Овчаренка. У листах з'являються слова «оточення», «відступ», згодом – інформація про окремі випадки вдалих контрударів та отримання урядових нагород.

У залі, що висвітлює бойові дії на території України в 1941–1942 рр., – щоденник диктора радіомовлення політуправління Південно-Західного фронту Семена Марченка. Він знав реальну ситуацію на фронті, але мав вирішувати, що саме розповісти в ефірі. Під час боїв за м. Харків у червні 1942 р. він записав: «...01.06. Не знаходжу собі місця, переживаю наш провал під Харковом. Виявляється, ця наступальна дев'ята армія не утримала фланги. Знову повторилася та сама історія, коли ця дев'ята армія пропустила німців під Каховкою. Тоді звільнили всю Військову Раду армії, але не допомогло. Загалом в полон здалося дві армії. Ганьба!...» [6]. «... 11.06. Сьогодні ми знову “герої дня”. Німці перейшли в наступ на харківській ділянці. Через дві години я скажу слухачам, що німецькі контратаки відбиваються блискучими діями наших військ з флангів. А загалом, здається, німці нас поженуть з позицій!...» [6]. Правду він міг лише записати, а не озвучити. Аналізуючи подію, науковці не раз зверталися до щоденника, записи в якому підтверджували факт приховування провалу наступу Червоної армії під м. Харків та невинувато великі втрати.

Період окупації України в експозитарному просторі розкритий різними артефактами, зокрема й такими, що належать до еґо-документалістики. Звернемо увагу на щоденник

Євдокії Пахар – жительки окупованого на той момент с. Лісняки Полтавської області (нині – м. Яготин Київської області): «Щоденник цей починаю з 14 грудня 1942 року, тому що 14 грудня – це день мого народження... Мені виповнилося 18 років. Річницю я не святкувала, тому що немає можливості: переховуюсь від мобілізації в Німеччину...» [7]. Рідні дбайливо переховували Євдокію: замурували частину печі, і дівчина 39 днів просиділа там. «...Я почуваю себе вкрай погано, тому що за 39 днів, всього раз була надворі і то ввечері... Весь час в хаті та ще й на печі...». Безперечно цікавими для науковців є записи, зроблені в січні 1943 р., де йдеться про активний рух поїздів через станцію Яготин та про звістки з фронту: «...Поїзди знову почали часто ходити. В бік Харкова ідуть порожні, а на Київ – заповнені, чому – невідомо... Везли ешелон наших бійців (полонених), і вони на станції кричали: “Товариші, нам все одно кінець, тому що ми потрапили до рук німців, але знайте, що ваші брати вже недалеко, ми взяли вже Лозову і через два дні червоні вже будуть тут!..”. Везуть багато ешелонів поранених німців (за 10 годин провезли 13 потягів з пораненими)...» [7].

Загалом можна зазначити, що записи в щоденниках – це іноді просто спостереження, констатація фактів, подій, а часом – їхній аналіз, узагальнення, оцінка. Саме тому такі его-документи є цінним джерелом інформації та серйозним об’єктом для вивчення подій певного періоду Другої світової війни.

Одним із напрямів наукової роботи Музею є створення виставкових проєктів, які дають змогу залучити до експозиції нові артефакти, зокрема й невідомі его-джерела (спогади очевидців, записи зі щоденників-блогів тощо).

Виставка «(Не)забутий плацдарм» (про події на Букринському плацдармі восени 1943 р.) була створена на основі артефактів із фондової колекції Музею, більшість яких презентувалася вперше. Головну сюжетну лінію рефренували фрагменти спогадів учасниці тих боїв, санінструктора Олександри Волкової: «Ці, по-справжньому точні спогади, до 50-річчя визволення Києва я відправила в редакцію газети “Правда України”. Отримала сповіщення. Але ні відповіді, ні надрукованого матеріалу не було. А шкода, що не визнали потрібним. Я так довго писала (роками), а вони викинули. Яка байдужість до нашого минулого...», – так вона перпедала свій біль у 1980-і роки. [8]. Написані через півстоліття після подій, вони надзвичайно точно відтворюють глибину часу, віддзеркалюють жахливу картину боїв і тодішні людські відчуття. Наведемо кілька фрагментів з особистих спогадів Олександри, які дали змогу по-новому «прочитати» такі традиційні для експозиції документи, як грамоти Героїв Радянського Союзу, орденські книжки, довідки й посвідчення, зрозуміти глибину ситуації та її трагізм. «...Темніло. Батальйон пройшов трохи на південь, де чекали пороми. Мовчки завантажилися, і весла запрацювали тихо і плавно. Всі затамували подих, ідучи назустріч смерті... Все ближче й ближче правий берег. Нарешті пором уперся носом у пісок. Стрибаючи у воду, батальйон із важкими боеприпасами та кулеметами почав підніматися ярмом крутого високого берега. Ланцюгом передали від замполіта: “Ні кроку назад – розстріл!”...».

«...Живі тільки двоє і я (з роти). Зволікати не можна було. Бронетранспортери йшли на нас. Ми побігли назад до кручі... Вже майже біля води, зайняли окопи і провели ніч. Ще дві доби без їжі, без допомоги, під обстрілами і бомбами. Через три доби ввечері на човні переправився до нас старшина роти. Привіз мішок хліба і відвареної свинини. Першою побачив мене. Годувати немає кого. Я плакала...» [8].

Тисячі людей загинули та зникли безвісти в районі букринського вигину. Останній лист до батьків «чорносвітника» Павла Смакоти передає важкий психологічний стан солдата і його передчуття близької смерті: «Душа моя рветься кожної хвилини до вас, але більша сила держить мене тут... Боже, Боже, моя рідненька мамо, чому ти мені не дала анітрохи щастя. Тату! Для чого Ви ростили мене на муку?.. Я озираюся назад на свій пройдешній шлях життя, як мені прийшлося пробиватися і мучитися, і тепер кажу: “Моє життя не варте брудної полушки”. Так за чим же жаліть? Хотілося б тільки вмерти своєю

смертю. Щоб кістки мої не валялися по землі» [9]. Такі джерела особового походження дають змогу досягнути, що відчуває людина в екстремальних умовах воєнного лихоліття.

Его-документи були задіяні й під час підготовки виставкового проєкту «Родинна пам'ять про війну. Збережено». 2015-й. На Сході України точиться російсько-українська війна. Науковці не могли стояти осторонь і почали шукати шляхи висвітлення події, що тривала, експозиційними засобами. У процесі дослідження наказів-заповітів нащадкам ветеранів Другої світової війни, задокументованих у 1996 р., виникла ідея поєднати їх із фотографіями 2014–2015 рр., зробленими в зоні бойових дій на Донбасі. Адже заглибокого занурення у ці наративи, стало очевидним, що вони перегукуються із сучасністю, що війна, хоч би коли вона відбувалася, несе біль утрат, руйнування, голод, каліцтва, важке дитинство. Спогади учасників Другої світової та дітей війни пройшли пульсуючим нервом через експозитарний простір. Накладені на фотографії 2014–2015 рр. зі Сходу України, вони стали рефреном виставкової ініціативи. Своєрідним лейтмотивом звучали заповітні слова учасників Другої світової війни Григорія Погодіна з Луганщини та Віктора Вавілова з Житомирщини: «Не дай Бог, щоб вам довелося стріляти один в одного, батьки та діди яких розгромили фашизм...»; «Усе може рідна земля: нагодувати своїм хлібом, напоїти джерельною водою. Ось тільки захистити сама себе вона не може. Тому захист Вітчизни – обов'язок тих, хто їсть її хліб, п'є її воду» [10; 11].

Фото «Проводи на фронт» (2014 р.) відомого фотографа Єфрема Лукацького поєднані зі спогадами Володимира Данніка з Київщини: «Другого дня почалася мобілізація в армію, на фронт. Молоді й уже пожилі збиралися біля контори колгоспу. Прибували вози, на які складали чоловіки свої торбинки з пожитками. Сільський музикант Санік вигравав на гармошці. А потім валка підвід вирушила в дорогу, а за ними все село. Пішки всі йшли аж до ст. Згурівка. Тут уже стояли порожні вагони-телятники під вантаження “рекрутів”. Що тут коїлося, коли військовий подав команду: “По вагонах!”. Море плачу, і жіночого, і дитячого, і чоловічого. Ми з татом востаннє в житті обнялися, міцно й солодко з присмаком гіркоти поцілувалися. Тато сказав: “Бережись, синку! Ми, напевно, вже більше не побачимося!”. Так воно й трапилося. Батько загинув у районі Пущі-Водиці при обороні Києва» [12].

«Діти війни дуже рано ставали дорослими. Знали ціну хліба насущного. Гинули на териконах, збираючи кам'яне вугілля, невміло граючись із вибуховими предметами. А скільки загинуло невизрілих геніїв на Україні! А скільки навіть не встигли народитися!..» – згадував своє дитинство Євген Шабельник із Луганщини [13]. Дорослими діти Донбасу постають і на фото 2014 р. Віктора Гурняка «Діти війни».

«Солдатська дорога» 2015 р. на фото Петра Задорожного... Можливо, такою вона була і в пам'яті Марії Мальованої: «У перший день війни забрали мого чоловіка, якого я бачила востаннє. Виростила двох дітей, які живуть у місті. Я хвора, ледь-ледь пересуваюся, але із села нікуди не поїду. Бо з мого вікна видко дорогу, по якій він пішов на битву з ворогом. Зі мною завжди дорога і мій чоловік» [14].

Его-документи, що загалом доступні для громадськості (наприклад, блоги), були задіяні у виставковому проєкті «Місто милосердя. Лікарня Мечникова». Від 2014 р. лікарі-мечниковці провели тисячі хірургічних операцій та реабілітаційних заходів, урятували життя 99% поранених українських військовиків, доправлених із зони бойових дій на Сході. Наративним нервом виставки стали хвилюючі рядки зі щоденника-блогу головного лікаря Дніпропетровської обласної клінічної лікарні імені І.І. Мечникова Сергія Риженка, який він вів на своїй сторінці у фейсбук. Це не просто інформація про ситуацію в лазаретному стаціонарі – це хвилювання, рефлексії на тему війни, співпереживання, роздуми... Це справжнє джерело для майбутнього аналізу події, а значить історичний документ. Наведемо кілька записів. «2014/08/31. Спекотне воєнне літо 2014 року закінчується нескінченним потоком поранених. Борт за бортом. Бійці все тяжчі і тяжчі. Усі на роботі. Не розповідають ні про дітей, ні про школу. Все про поранених... Яка буде осінь...?» [15].

«2014/09/26. Діти війни. 16-річний пацан на околиці Маріуполя катався на велосипеді. Насолоджувався останнім осіннім теплом. Куля не розрізняє дітей і дорослих, військових і цивільних. Влучила в лоб і вийшла через потилицю. Цілу ніч кращі нейрохірурги +MechnikovaVoln оперували хлопчика... Такі поранення голови, як правило, не залишають шансів на життя. Мамочка і лікарі вірять, що він везунчик. Стан через добу стабілізувався. Хлопчик виходить із коми. Молимося...».

«2014/08/29. Боець без обличчя – обличчя війни. Коли обличчя перетворюється на суцільну рану – без здригання дивитися неможливо. “Картина” для сильних. Немає очей, носа, рота. Лишень дірки і трубки. А солдат виживає. Що на нього чекає попереду...» [15]. Переконані, що ці записи будуть оприлюднені для широкого загалу ще й у вигляді мемуарів-спогадів головного лікаря Сергія Риженка.

Автобіографія... Здавалося б, документ, у якому суха констатація фактів. Але як сформулювати, що написати, а що приховати, що залишити між рядками, залежить від особистості автора. Саме це допомагає історику простежити й проаналізувати зв'язок конкретної людини або категорії людей із історичними процесами, подіями, їхнє бачення фактів, що є цінним для складання загальної історичної картини. В експозиції виставкового проєкту «Україна. Незакінчена війна...» (розділ «На перехресті війни і миру») – автобіографія учасниці Другої світової війни танкістки Марії Лагунової [16]. Важке поранення на фронті, ампутація ніг, реабілітація... Зрештою, вона навчилася ходити на протезах, народила двох дітей. Проте як непросто вона йшла до цього, як складно було адаптуватися, бачити навколо таких, як і сама, скалчених, без ніг, без рук, юнаків і дівчат... Усе це читаємо в рядках та поміж них: «...Опритомніла в польовому госпіталі через кілька днів. Обидві ноги було ампутовано. Ліву руку зовсім не відчувала, ключицю було перебито, весь організм був скутий нібито в залізних лещатах, голова розколювалася на частини. Зневірі не було кінця, я сильно плакала. У березні місяці 1944 р. мене привезли в Московський інститут протезування. Там я познайомилась з Туснолобовою-Марченко Зіною, в якої війна забрала обидві руки і ноги. Тут я зрозуміла, що я ще в кращому становищі...» [16]. Авторка – свідок історії, а її думки і переживання важко переоцінити з огляду на розуміння екзистенційних станів та поведінки людини в умовах воєнних екстрем.

У розділі «Український визвольний рух» – спогади вояка УПА, політв'язня Євгена Овсіюка з Рівненщини, написані у 2002 р. Документ, безперечно, є важливим джерелом для вивчення історії бою під Гурбами, який він описує. Цей текст пронизаний думкою і відчуттям: тоді боротьба не закінчилася, потрібно в будь-який момент бути готовими до боротьби за свою свободу. «...Державу можна скорше здобути, ніж вдержати. Чим ми будемо краще об'єднані, дружні, активні, тим легше і скорше побудуємо свою українську Україну, за яку ми боролись, а не таку, яку ми маємо сьогодні – узурповану і корумповану... Ми стояли на смерть проти загарбника – Москви. І ніхто з нас не казав “а що я з цього маю”... Ми ж боролися на своїй рідній землі, а не йшли в Берлін, в Москву, Варшаву і т. д. Ми боронили свій рідний край – дім, в якому нам жити, – від усіх загарбників...» [17].

На завершення варто зазначити: у цьому матеріалі йдеться лише про незначну частину еґо-документів, що використовуються в експозиції. Науковці віддали перевагу листам та щоденникам із фондової колекції Музею. Наведено приклади експонування таких документів у кількох виставкових проєктах Музею. Дослідники активно залучають їх до наукового обігу та експозиційної роботи, адже такі документи допомагають заглибитись у внутрішній світ людини, виявляти, студіювати й презентувати індивідуальні моделі пам'яті про війну. Ретельно вивчені спогади публікуються в музейних і немuseumних наукових та науково-популярних виданнях, стають доступними широкому загалу. Наразі побачила світ книжка «Друга світова. Родинна пам'ять». Ці зусилля співробітників Музею спрямовані на формування багатовимірної картини

минулого, з одного боку, та адекватної колективної пам'яті про найжахливішу війну в історії людства, – з іншого.

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник / Фрідріх Вайдахер / пер. з нім. В. Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
2. Проблема психологізму та суб'єктивності его-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців / А. Торопцева // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2018. – № 2. – С. 91–95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2018_2_16. – Назва з екрана.
3. Альона Торопцева. Визначення поняття мемуарів як історичних джерел у зарубіжній історіографії // Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://otherreferats.allbest.ru/history/c01204344.html>. – Назва з екрана.
4. Лист Ганни Трухан. 22.06.1941 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-19624. – Д-11390.
5. Лист Давида Овчаренка. 1941 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-119541. – Д-19023.
6. Щоденник Семена Марченка. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-223777. – Д-38617.
7. Щоденник Євдокії Пахар. 1941–1942 рр. // Фонди НМІУДСВ. – КН-255280. – Д-60772.
8. Спогади О. Волкової. 1993 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277665. – Д-71683.
9. Лист П. Смакоти. 05.11.1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-253044. – Д-59570.
10. Наказ-заповіт ветерана Другої світової війни Григорія Погодіна – нащадкам. Луганська область. 1996 р. // Архів науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни НМІУДСВ.
11. Наказ-заповіт ветерана Другої світової війни Віктора Вавілова – нащадкам. Житомирська область. 1996 р. // Архів науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни НМІУДСВ.
12. Наказ-заповіт ветерана Другої світової війни Володимира Данніка – нащадкам. Київська область. 1996 р. // Архів науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни НМІУДСВ.
13. Наказ-заповіт дитини війни Євгена Шабельника – нащадкам. Луганська область. 1996 р. // Архів науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни НМІУДСВ.
14. Наказ-заповіт ветерана Другої світової війни Марії Мальованої – нащадкам. Миколаївська область. 1996 р. // Архів науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни НМІУДСВ.
15. Тематико-експозиційний план виставки «Місто милосердя. Лікарня Мечнікова». 2018 р. – Арк. 41. – Наукова частина НМІУДСВ.
16. Автобіографія М. Лагунової. 1963 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-208963. – Д-33644.
17. Спогади Є. Овсіюка. 2002 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-235706/1. – Д-46712/1.